

Neobjavljeni kameni spomenik Atisa s područja Nevesinja

Mersiha Imamović

Tuzla

Adnan Busuladžić

Sarajevo

Abstract: The cult of God Attis was documented in several locations in the inland of the province of Dalmatia, more specifically in present-day Bosnia and Herzegovina. The monument addressed in this paper is one of the so far unknown examples. This find was discovered in the territory of the Nevesinje municipality. The circumstances of its discovery are unfortunately unknown but the preserved relief and iconography analysis suggest that it was the cult of Attis. The monument is damaged to a large degree and contains very few elements that can be considered determinant. The primary determinant refers to the position of the body, more specifically the legs, and leaning on a cane.

Keywords: cult, Roman religion, Attis, Roman period, Nevesinje, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Prostor današnje općine Nevesinje razmjerno je slabo istražen kada je rimski period u pitanju. Stoga je svaki novi nalaz s ovog područja značajna novina u proučavanju tema koje potvrđuju rimsko prisustvo. Okolnosti vezane za ovaj spomenik su nepoznate. Jedini dokaz koji potvrđuje postojanje je fotografija spomenika s napisanim podacima na leđnoj strani fotografije. Iz nje saznajemo da je predmet nađen u Nevesinju, te su date dimenzije spomenika. Detaljnom analizom objavljene građe, sa sigurnošću se može istaći činjenica da je riječ o neobjavljenom materijalu, koji upotpunjuje sliku prisutnosti kulta Atisa u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

Kao rezultat terenskih istraživanja, kontakata sa stanovnicima iz različitih mjesta te pohrane fotografija iz prethodnih razdoblja nastao je ovaj rad. Naime, u arhivskoj privatnoj građi pronađena je fotografija spomenika s napisanim podacima na leđnoj strani fotografije. Navedeni podaci ukazuju na to da je predmet nađen u Nevesinju, te su date dimenzije spomenika. Poblje okolnosti, nažalost, nisu poznate.

Geografska obilježja Nevesinjskog polja

Općina Nevesinje nalazi se u jugoistočnom dijelu Bosne i Hercegovine, karakterističnom po hercegovačkom visokom kršu.¹ U prostor jugoistoka spada i općina Nevesinje. Prostor granica današnje općine Nevesinje posebno je poznat po Nevesinjskom polju,² čija ukupna površina iznosi 189 kvadratnih kilometara.³ Nevesinjsko polje karakterizira oštra klima, a omeđeno je visokim planinama. Ne oskudijeva ni izvorima vode,⁴ što je uticalo na raznovrstan biljni i životinjski svijet.

Područje Nevesinja u prethistoriji i antici

Na području Nevesinja, na obroncima planina registrirane su prethistorijske gradine i

¹ Drešković / Mirić 2017, 42.

² Prostor Bosne i Hercegovine je bogat poljima poput Gatačkog, Glamočkog, Kupreškog, Livanjskog, Duvanjskog i drugih. Na njima su često konstatirane i gradine. Benac 1985; Bojanovski 1976 i drugi.

³ Gekić et al. 2022, 32, 36; Lepirica, 2013, 157–158.

⁴ Redžić et al. 2009, 128; Ržehak 1958, 110, 119–120; Služba zaštite Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine 1962, 247, 254.



Karta 1: Pozicija Nevesinja u Bosni i Hercegovini (kartu izradio A. Busuladžić)

grobnice humke.⁵ Geološke, strukturno-morfološke te hidrogeološke karakteristike igrale su svakako važnu ulogu i pri odabiru mjesta za podizanje gradinskih naselja.⁶ Na više lokaliteta na području Nevesinja zabilježeno je ljudsko prisustvo u brončanom⁷ i željeznom dobu.⁸

U predrimskom periodu najdominantnija naselja tog, kao i kasnijeg razdoblja čine gradine. Neka od gradinskih naselja u Nevesinju su: Gradina (Bobanova gradina), Gradina (Rabina), Gradina (Udrežnje), Vujadinska gradina koje pripadaju brončanom i željeznom dobu, dok su prethistorijske gradine: Gradac (Dramiševo), Veliki Gradac (Presjeka – Mahinići), Gradina (Crni vrh) korištene kao i rimske utvrde.⁹ Čini se da se na većini prethistorijskih gradinskih naselja život postepeno gasio u rimsko doba. Vjerovatno je to bilo zbog rimske politike raseljavanja ili

slobodnog napuštanja gradina i naseljavanja u polja i kotline.

Prostor današnjeg Nevesinja konačno ulazi u sastav provincije Dalmacije nakon Batonovog ustanka, te ostaje u sastavu provincije sve do konačne disolucije države. Ne može se sa sigurnošću reći koja autohtona zajednica je živjela u Nevesinju. Ali ipak postoje neke indicije. I. Bojanovski mišljenja je da su Nevesinjsko polje naseljavali Glindicioni.¹⁰ Prema Plinijevom popisu peregrinskih *civitates*, Glindicioni su imali 44 dekurije. Njihovi južni susjedi bili su Melkumani (24 dekurije), a zapadni Naresi (102).¹¹ Svi su pripadali naronitanskom sudbenom konventu. D. Grbić smatra da je Nevesinje pripadalo Melkumanima i Naresima, a da su Glindicioni mogli živjeti zapadnije od Goražda.¹² Svakako je teško odrediti tačan položaj i granice *civitates* Glindiciona i Melkumana jer njihove ubikacije

⁵ Čović 1983, 138–158, 161–170; 1999, 32.

⁶ Glamuzina 2020.

⁷ ALBiH 1988, Tom 3, 150.

⁸ Anđelić 1969; Čović 1987; 1987a, 289–290; 1999, 19; Tasić et al. 1979, 459–460.

⁹ ALBiH 1988, Tom 3, 145, 153, 154.

¹⁰ Bojanovski 1985, 13.

¹¹ Plin. *NH* III. 143. Osim Plinija, Glindicione i Naresi spominje i Apijan: *App. III*. 16.

¹² Grbić 2014, 157–160.

nisu potvrdili epigrafski spomenici. Također, ne znamo ništa ni o prvacima (*princeps*) koji su bili na čelu njihovih *civitates*. Ali je sasvim sigurno da im je, kao i Deremistima pripadao prostor istočne Hercegovine.

Nevesinjsko polje predstavljalo je važnu komunikaciju koja je od Jadrana išla prema Sarajevskom polju. Na to ukazuje više od 20 pronađenih miljokaza na Nevesinjskom polju.¹³ Cesta je od Narone išla prema Čapljini, Bijelom polju i Nevesinjskom polju. Od Nevesinja je dalje nastavljala pravcem Boračko jezero – Konjic – Ivan planina – Sarajevsko polje – Romanija – Drinjača – Drina – Sava.¹⁴ Ovaj pravac korišten je u prehistoriji, antici, ali i kasnije.¹⁵

Značajan položaj u komunikacijskom pogledu Nevesinje je imalo zbog izuzetno teškog terena između Prenja i Čvrsnice. Komunikacije su bile preduslov za izgradnju rimskih naselja, ali i utvrda koje su kontrolisale ceste i naselja na spomenutom području. Zahvaljujući probnim arheološkim iskopavanjima u Bratačkom Gracu, 1979. godine, utvrđeno je da je tu postojalo prehistorijsko i rimsko naselje. Rimsko naselje s fortifikacijama prostiralo se s obje strane rijeke Zalomke.¹⁶ Rimski naselja konstatovana su i u Udrežnju, Biogradu, Zovora Dolu, Lukavcu, Kifinu Selu (Drenovik), Postoljanima, Presjeci, Zaboranima i Umčanima. Kao najveće naselje u Nevesinjskom polju I. Bojanovski navodi lokalitet Drenovik, dok su značajnija naselja bila i u Bojištu, Presjecima, Kruševljanima (Luci) i Bratačkom Gracu.¹⁷ Na Bratačkom Gracu, od kojeg je nedaleko i Drenovik, vjerovatno se nalazilo utvrđenje za zaštitu naselja ili kasnoantički refugij.¹⁸ Kifino Selo u Drenoviku bilo je raskrsnica puteva; tu se spajao priključak ceste za Sarajevo, zatim prema Gatačkom polju, te prema Morinama i Trusini.¹⁹ Južno od Drenovika vjerovatno je bio rimski most preko rijeke Zalomke, čije temelje stubova spominje Sergejevski u koritu ove rijeke 1926. godine, ali ističe da ih već 1946. godine tu nije bilo.²⁰ Nažalost, kako za

istočnu Hercegovinu (Nevesinjsko i Gatačko polje) nedostaju veća arheološka istraživanja za prehistorijski period, isto tako nedostaju i za antičko razdoblje.

O privredi Nevesinjskog polja skoro ništa i ne znamo. S obzirom na sam kraj, može se reći da zemljoradnja ni u rimsko doba nije mogla biti naročito zastupljena. Jedna vila bila je u Udrežnju.²¹ Opravdano je pretpostaviti njihovo postojanje i na drugim lokalitetima, ali ne u većem broju. Razlog za to treba tražiti u oskudnosti obradivog zemljišta. Samo 1/3 je obradivog zemljišta i to po ivicama polja.²² Jedno pronađeno ralo na lokalitetu Selište, datirano u period od 1. do 6. stoljeća, ukazuje na obradu zemlje.²³ O trgovini, također nedostaju podaci. Novčani sistem bio je dio rimske ekonomske politike, ali zanimljivo je da u Nevesinju nema numizmatičkih nalaza. Sigurno je i sama trgovina bila lokalnog karaktera. Kao i u prehistoriji, čini se da je privreda i u rimsko doba bila uglavnom ograničena na stočarstvo, jer su to diktirali opći prirodni uslovi.

Nedostaju epigrafski, arheološki i numizmatički nalazi koji bi dali odgovore na neka pitanja, kao što su: administrativno ustrojstvo, autohtono društvo i njegovo inkorporiranje u rimsku civilizaciju, etničko porijeklo doseljenika i njihov utjecaj na domaće stanovništvo, brojnije sticanje rimskog civiteta itd. No, ipak neki spomenici ukazuju da je romanizacija ovdje bila prisutna. Cipus koji odgovara 2. stoljeću, pronađen je na lokalitetu Grabovica kod Nevesinja. Dedicanti spomenika su roditelji *Aelius Maximus* i *Aelia Tatta*. Oni su kćerki *Aeliae Marcellae* koja je preminula u 20. godini života izgradili grobnicu.²⁴ Tata i Maksim su domaća imena, dok je ime Marcela moglo biti prihvaćeno među domaćim stanovništvom.²⁵ Rimsko građanstvo su dobili za vrijeme cara Hadrijana. Iako oskudni spomenicima, i drugi dijelovi istočne Hercegovine sticanje civiteta ostvarili su za vrijeme ovog cara ili kasnije.²⁶

Jedan mauzolej možda je bio u Pustoljanima, gdje je D. Sergejevski konstatovao ostatke neke

¹³ Bojanovski 1988, 107, bilj. 19.

¹⁴ Busuladžić 2011, 104–105, s pratećom literaturom.

¹⁵ Usp: Bojanovski 1978a; Čović 1999, 14.

¹⁶ Anđelić 1983.

¹⁷ Usp: Pašalić 1960, 61; Bojanovski 1985, 12; 1988, 106.

¹⁸ Anđelić 1983, 14.

¹⁹ Bojanovski 1976, 39–43; 1985, 12.

²⁰ Sergejevski 1948, 58.

²¹ Bojanovski 1978, 183.

²² Bešlagić 1972, 97.

²³ Busuladžić 2014, 170, 279.

²⁴ CIL III, 8386; Bojanovski 1976, 41.

²⁵ Paškvalin 2012, 311.

²⁶ CIL III 14620; Sergejevski 1938, 21.

manje četvrtaste zgrade.²⁷ On u njenoj blizini spominje i jednu nedovršenu stelu od krečnjaka.²⁸ Na lokalitetu Klačine (Udrežnje – Zubače), otkopana je jedna kasnoantička grobnica.²⁹ Kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, rimski spomenici u Nevesinjskom polju su korišteni kao spolije u kasnijem periodu. Tako je jedan spomenik s prikazima ljudskih figura uzidan u crkvu u Luci, dok su neki nadgrobnici i arhitektonski ulomci iskorišteni za stećke.³⁰ Također, miljokazi su korišteni kao dovratnici vrata za groblje u Luci.³¹

Međutim, naše poznavanje cjelokupne antičke prošlosti Nevesinja je oskudno i ne dozvoljava veću rekonstrukciju samog izgleda naselja, ekonomije, religije i općenito rimske kulture. Nedostatak epigrafskih spomenika mogao bi ukazivati na to da ovo područje nije ni bilo u većoj mjeri naseljeno strancima. Na taj način se mogla duže i više očuvati predrimska tradicija i etnička specifičnost. Također, nije isključen ni određeni otpor prema romanizaciji na prostoru Nevesinjskog polja, jer nedostaju žrtvenici, počasne baze i veći broj nadgrobnih spomenika.

O daljem kontinuitetu života u srednjem vijeku najbolje svjedoče stećci kojih je evidentirano 4109 i 117 nekropola u općini Nevesinje.³² Brojnošću ovih nadgrobnika Nevesinje zauzima prvo mjesto u Bosni i Hercegovini.

O Atisu

Orijentalno³³ frigijsko³⁴ božanstvo Atis bilo je u zajednici s božicom Kibelom.³⁵ Kult Velike majke³⁶ se posebno štovao na prostoru Frigije.³⁷ U kasnijem razdoblju postupno se kult s istoka širi prema zapadu. Dokaz masovnog štovanja potvrđen je i mnogobrojnim nalazima.³⁸ Potvrda učestalosti štovanja zajednice Atisa i Kibele

potvrđuju i materijalni ostaci iz grčkog³⁹ i kasnije rimskog razdoblja.⁴⁰ Božanski par Kibele i Atisa⁴¹ predstavlja najstarije orijentalne kultove koji su zabilježeni u Rimu.⁴² Božica Kibela predstavljala simbol majčinstva, cjelokupnog života, te često i zaštitnica gradova.⁴³ Atis⁴⁴ je bio njen miljenik⁴⁵ i pratilac.⁴⁶ Priča o Atisu je poznata posebno po činu samokastracije.⁴⁷ Pošto je Atis postao lijepi mladić, zaljubio se u nimfu Sagaritidu. Agdistis ili Kibela zbog ljubomore mu pomućuju um, te se Atis ispod drveta bora kastrirao.⁴⁸ Nakon ovog čina Atis umire, a iz njegove krvi niče cvijeće – ljubičice. Prema tradiciji, ovaj tužni čin se desio 24. marta, te se obilježavao u sklopu Megalezija. U znak sjećanja na ovaj događaj zabilježeni su i ekstremni slučajevi da su se svećenici Velike majke u ekstazi i sami kastrirali.⁴⁹ Događaj samokastracije u različitim formama i kontekstima prisutni su bili u mnogobrojnim mitovima i kultovima kod različitih zajednica. Tako znamo o samokastraciji i u mitovima o Orfeju,⁵⁰ Tamuzu,⁵¹ Zagreju i Adonisu.⁵² Tokom martovskih svečanosti zabilježeni su periodi tugovanja i radovanja, koji su bili povezani s interpretacijama ovog događaja. Neke od tih interpretacija idu u prilog tvrdnji da se na taj način slavilo Atisovo uskrsnuće ili novo rođenje.⁵³ Neki izvori ukazuju na to da je Atis nakon smrti na mističan način opstao u formi drveta bora ispod kojeg se kastrirao, što je bio i jedan od njegovih simbola.⁵⁴ Na temelju događaja kastracije koji se zbio kod bora šišarke – plodovi bora postaju simbol vječnog života.⁵⁵ I druge sačuvane mitološke tradicije potvrđuju nastavak njegovog života i nakon smrti. Atis i

²⁷ Sergejevski 1948, 56.

²⁸ Ibid.

²⁹ ALBiH 1988, Tom 3, 147; Bojanovski 1978a, 83.

³⁰ ALBiH 1988, Tom 3, 141–154.

³¹ Bešlagić 1972, 97, 102–103, 106.

³² Lovrenović 2008, 172–174.

³³ Frazer 1907.

³⁴ Roller 1994.

³⁵ Cumont 1959.

³⁶ Miletić et al. 2014, 129.

³⁷ Vassileva 2001.

³⁸ Vermaseren 1977–1989.

³⁹ Sfameni Gasparro 1985, 49–56.

⁴⁰ Ibid., 56–64.

⁴¹ O njihovoj rasprostranjenosti na Balkanu vidi: Marić 1933, 73.

⁴² Sanader 2008, 181–182. O orijentalnim kultovima u Rimskom carstvu vidi: Vermaseren 1981.

⁴³ Paulys Wissowa 1922, 2250–2297.

⁴⁴ Ibid. 1896, 2247–2251.

⁴⁵ Osvalt 1980, 181–183; Miletić et al. 2014, 129.

⁴⁶ Ciglencečki 1999.

⁴⁷ Miletić et al. 2014, 132; Karković-Takalić 2012, 93; Vermaseren 1977, 96–101.

⁴⁸ Vermaseren 1977.

⁴⁹ Ibid., 113–125.

⁵⁰ Roscher 1897–1902, 1058–1206.

⁵¹ Ibid. 1915, 46–71.

⁵² Uranić 2005, 12, 24.

⁵³ Miletić et al. 2014, 132.

⁵⁴ Sfameni Gasparro 1985, 125.

⁵⁵ Colin 2004, 43.

Zeus su također bili povezani. Ova konekcija je zabilježena na način da je Zeus ostavio Atisovu kosu da raste i njegov mali prst koji se neprestano micao.⁵⁶ Prema nekim tradicijama, Atisov neprijatelj je bio sam Zeus. Prema ovoj mitološkoj priči, Atis je na području Lidije raširio kult Kibebe, zbog čega je bio jako popularan. Ovo je bio razlog otvorenog neprijateljstva Zeusa, koji je iskoristio trenutak lova da na Atisa pošalje vepra koji ga ubija. Kult Atisa je bio prisutan u Bitiniji, Lidiji, Frigiji i na otoku Rodu. Ono što je u velikoj mjeri ograničavalo širenje kulta bio je surovi običaj kastracije, što je izazivalo odbojnost velikog broja ljudi i potencijalnih sljedbenika. Ovo je primarni uzrok slabije zastupljenosti na grčkom kopnu.⁵⁷ Protokom vremena u kasnijem helenističkom i rimskom razdoblju Atis postaje široko prihvaćen. Dešava se standardizacija prikazivanja u rimskoj ikonografiji. Atis je predstavljan u determinirajućoj pozi s nogom preko noge u stajaćem položaju s pedumom, naslonjen na njega, često s instrumentom timpanonom ili siringom.⁵⁸ Od ostalih karakterističnih prikaza u pitanju su bile predstave frigijske kape, tunike sa rukavima i duge hlače.⁵⁹ Atis na nadgrobnim spomenicima predstavljao je simbol nade u vječni život.⁶⁰ Ovu tvrdnju potkrepljuju dokazane činjenice da je Atis imao funerarnu ulogu, prvenstveno kao čuvar grobova, zbog čega je i predočavan na njima.⁶¹ Treba naglasiti da je na području Liburnije i Dalmacije kult Atisa zabilježio i proces sinkretizma sa domaćim kultovima.⁶² Sinkretizam se posebno odnosio na Silvana, koji je zamijenjen Atisom, u slučaju dendrofora koji su štovali kult boga – stabla.⁶³ Kao rezultat složenih procesa kult Atisa i Magne Mater⁶⁴ je bio zastupljen na istočnoj obali Jadrana,⁶⁵ odakle se širio ka unutrašnjosti.⁶⁶

⁵⁶ Miletic et al. 2014, 132.

⁵⁷ O zastupljenosti na području Atike vidi: Frapiccini 1987; Fontana 2001.

⁵⁸ O ikonografiji vidi: Vermaseren 1966; 1976.

⁵⁹ Srejšović / Cermanović 2004, 64.

⁶⁰ Graillot 1912, 412; Sfameni Gasparro 1985, 92–98; Sergejevski 1934, 30.

⁶¹ Nikoloska 2013, 523.

⁶² Turković 2006, 7.

⁶³ Vilogorac-Brčić 2012, 135–136.

⁶⁴ Cambi 1993.

⁶⁵ Karković-Takalić 2015; Vilogorac-Brčić 2014.

⁶⁶ Medini 1993; Nikoloska / Vilogorac-Brčić 2014.

Analiza spomenika

Na prostoru današnje općine Nevesinje kao slučajni nalaz do danas je ostao jedini materijalni dokaz fotografija, koja ukazuje na prisustvo kulta Atisa. Poblži podaci, tačna lokacija i okolnosti nalaza nažalost nisu sačuvani, tako da je objava ovog spomenika, odnosno fotografija jedini dokaz prisustva Atisa na prostoru Nevesinja. Spomenik je znatno oštećen te je vrlo teško utvrditi o čemu je riječ. Iako oštećen, vidljiv je kameni reljef koji prikazuje Atisa u karakterističnoj pozi s nogom preko noge, koji se oslanja na pedum. Reljef je prema podacima na poledini fotografije dimenzija 120 cm visine, a širok je oko 55 cm (Slika 1). Na reljefu je vidljiva silueta vjerovatno muške osobe koja drži desnu nogu preko lijeve savijenu u koljenu, te s lijevom rukom koja je na prsima i desnom rukom se naslanja na štap – pedum. Ovaj podatak ga u najvećoj mjeri i determinira kao Atisa. Božanstvo je predočeno na postamentu. Na osnovu vizuelne analize može se ustvrditi da je reljef prema svim elementima izrade provincijalni rustični lokalni rad. Prikaz je uokviren s lijeve i desne strane dok je gornji dio oštećen, te je nemoguće pretpostaviti sadržaj nedostajućeg dijela. Step en očuvanosti prikaza ne ostavlja mogućnost sigurne pretpostavke da li je riječ o nagoj ili osobi koja je odjevena. Intenzivnijim promatranjem skloniji smo tumačenju da je riječ o nagoj osobi.

Komparativnim analizama s drugim prikazima Atisa može se konstatirati obilje nedostajućih ili oštećenih dijelova koji ne daju mogućnost za interpretacije. Naime, step en očuvanosti ne daje mogućnost prepoznavanja frigijske kape,⁶⁷ krila,⁶⁸ roga obilja, voća i žita koji su zabilježeni na rimskim prikazima ovog božanstva,⁶⁹ kao ni siringe,⁷⁰ ili postojanje plašta.⁷¹ Ikonografski, zabilježeni su i prikazi zvijezde na frigijskoj kapi, koja se također u ovom slučaju ne vidi. Ovaj detalj zvijezde posebno je zabilježen kod metalnih kipića Atisa.⁷² Postojanje haljetka, plašta ili drugog odjevnog elementa daje sličnost s Mitrinim

⁶⁷ O detaljima frigijske kape: Medini 1976/77, 197; 1986, 116–117.

⁶⁸ Medini 1984, 117.

⁶⁹ LIMC 1986, III/1, no. 132–140, 151–153, 291–296.

⁷⁰ Tadin 1979, 31.

⁷¹ Paulys-Wissowa 1896, 2247–2251.

⁷² Medini 1986, 116.



Slika 1. *Atis iz Nevesinja* (Foto: Adnan Busuladžić)

dadoforum⁷³ ili samim Mitrom.⁷⁴ Treba napomenuti da su prikazi plašta zabilježeni i na bronzanim figurinama Atisa.⁷⁵ Na nevesinjskom primjerku se ne može nazrijeti postojanje odjeće. Zbog svega toga ključni elementi za determinaciju Atisa odnose se na karakterističnu pozu nogu i oslanjanje na štap.

U stručnoj literaturi postoje različite interpretacije ove vrste prikaza.⁷⁶ Veći broj priklanja se mišljenju da je u pitanju frigijski bog Atis.⁷⁷ Izvjestan broj stručnjaka smatra da je riječ o prikazu dekorativne naravi ili predstavi pokojnika.⁷⁸ Činjenice koje ukazuju na mogućnost interpretacije da je riječ o prikazu pokojnika primarno se odnose na melanholični, tužni, sjetni, meditativni izgled, koji se može staviti u direktnu korelaciju sa životom i smrću osobe koja je prikazana⁷⁹ i koji se naziva funerarni Atis, Attis

funerarius, Attis tristis.⁸⁰ Neki autori smatraju da je riječ o pogrebnoj gozbi.⁸¹ Jedna od mogućih kompromisnih interpretacija između tumačenja da je riječ o pokojniku ili Atisu jest hipotetička mogućnost da reljef predstavlja tužnog Atisa – Istočnjaka koji je bio simbol umrlih daleko od rodnog kraja.⁸² Prema zasebnoj grupi autora ovi prikazi su rezultat složenih i dugotrajnih procesa, koji su se primarno odnosili na vjerovanje, ikonografiju i interpretaciju. Prema ovim tumačenjima riječ je o metroačkim, a u kasnijem razdoblju dekorativnim naravima spomenika.⁸³ Zanimljivo rješenje ogleda se i u tvrdnji da ovi reljefi nisu prvobitno imali namjeru prikazati Atisa, ali su se u naknadnim okolnostima počeli poistovjećivati s ovim frigijskim božanstvom.⁸⁴ Mnogobrojni nalazi ovakvih ili vrlo sličnih prikaza, često i u vrlo konkretnom arheološkom kontekstu interpretiraju se kao vojničke stele, rimska vojnička trijumfalna ikonografija, pastir ili tužni erot.⁸⁵ Komparativne analize ukazuju na vrlo raznoliku ikonografiju ovog kulta.⁸⁶ Za razliku od prikaza koji imaju nešto obliki trbuh⁸⁷ kakav je prikaz Atisa s Ilidže kod Sarajeva,⁸⁸ a koji ukazuju na mogućnost da je u pitanju Eros⁸⁹ s prekrštenim nogama (Slika 2; 3).⁹⁰ Odsustvo odjeće na silueti ostavlja mogućnost da je u pitanju prikaz samokastracije. Tim prije, jer čak ni u stiliziranom obliku nema prikaza ni genitalija, što ovaj spomenik čini sličnim reljefu s lokaliteta Blažuj kod Sarajeva.⁹¹ Iako malobrojni, nagi prikazi Atisa ipak su zabilježeni.⁹² Među njima treba komparativno spomenuti prikaz nagog Atisa s genitalijama s cipusa iz Komina kod Pljevalja u Crnoj Gori.⁹³ Naša bi pak scena mogla predstavljati i Atisa koji odmara nakon kastracije. Često

⁷³ Paškvalin 2001, 35, sl. 3 i 4.

⁷⁴ O mitraizmu: Kosorić 1965; Miletić 1996; Medini 1985; Selem 1986; 2008; Gabričević 1987, 161–215, Rendić-Miočević 2015. i drugi.

⁷⁵ Tadin 1979, T. XXVIII, sl. 62 i 63, T. XXXIX, sl. 97.

⁷⁶ Gavrilović Vitas 2021, 65–69.

⁷⁷ Nikoloska 2007, s ostalom literaturom; 2010 s ostalom literaturom; 2013, s ostalom literaturom.

⁷⁸ Cambi 1960; 2003.

⁷⁹ Schröder 1902, 75.

⁸⁰ Gavrilović Vitas 2021, 54.

⁸¹ Miletić et al. 2014, 134.

⁸² Landskron 2005.

⁸³ Hepding 1903, 212.

⁸⁴ Struveras 1968, 39.

⁸⁵ Cambi 1991, 473; 2002, 158; 2005, 102–105 i 188–189.

⁸⁶ LIMC 1986, III/1, 23–44; III/2, 15–45.

⁸⁷ Osvalt 1980, 133–134.

⁸⁸ Busuladžić 2020.

⁸⁹ Ibid. 2016, 142.

⁹⁰ Paškvalin 2001, 39.

⁹¹ Busuladžić 2020, 56.

⁹² Medini 1981, 118; Paškvalin 2001, 33, T. I; Tadin 1979, T. XXVIII, sl. 62; T. XXXIX, sl. 97.

⁹³ Gavrilović Vitas 2021, 71.



Slika 2. Atis Ilidža/Blažuj, spolija u ogradi tzv. rimskog mosta na rijeci Bosni (Foto: Adnan Busuladžić)



Slika 3: Atis Ilidža/Blažuj, detalj spolije
(Foto: Adnan Busuladžić)



Slika 4: Atis iz Ilijaša (Foto: Adnan Busuladžić)

se, primarno kod bronzanih figurina Atisa prikazuje razmaknuta odjeća s nagim Atisom.⁹⁴

Pored prekriženih nogu, specifična ikonografija koja se odnosi na Atisa je i štap – pedum.⁹⁵ Ovaj štap se prikazuje u ruci uzdignuto ili spuštenu ili je Atis oslonjen na njega, kakav je upravo slučaj u ovom nevesinjskom primjerku. S prostora Bosne i Hercegovine imamo tako primjerak Atisa iz Fojnice koji drži spušten štap,⁹⁶ ili primjerak iz Blažuja kod Sarajeva koji se upravo naslanja na njega.⁹⁷ Radi se o tzv. naslonjenom tugujućem zamišljenom Atisu, što potvrđuju i mnogi analogni primjeri širom provincije Dalmacije.⁹⁸ Treba istaći primjerak cipusa pronađen kod Rogatice, s prikazom Atisa naslonjenog na štap.⁹⁹ Uvjetno komparativan primjer je i kameni spomenik Atisa s lokaliteta Ilijaš kod Sarajeva (Slika 4). I na ilijaškom spomeniku nedostaje odjeća i prikaz genitalija, s karakterističnim prekriženim nogama.¹⁰⁰ Ono što primjerak iz Nevesinja povezuje s primjercima iz Blažuja i Ilijaša kod Sarajeva je i rustična provincijalna izrada s mnogobrojnim nedostacima u izradi, vjerovatno produkt lokalnog skulptora, koji je u kontekstu rimske mitologije radio na njihovoj izradi. Nevješt rad sva tri spomenika stavlja ih u blisku korelaciju. Kada govorimo o datacijskom okviru, a na temelju komparacija s primjercima Atisa pronađenim na drugim lokalitetima u Bosni i Hercegovini, primarno skulpturi iz Ilijaša i reljefu iz Blažuja, i primjerak iz Nevesinja se može hronološki odrediti u II i III stoljeće.¹⁰¹ Radi se o periodu najintenzivnije romanizacije, odnosno prihvatanja rimske kulture i načina života. Kada govorimo o počecima štovanja Kibebe i Atisa u provinciji Dalmaciji, oni se javljaju već od I stoljeća nove ere.¹⁰²

Kada govorimo o raširenosti kulta Atisa na prostorima današnje Bosne i Hercegovine, odnosno unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije može se ustvrditi da je naročito bio zastupljen u

regiji Podrinja, ali i u području središnje Bosne. Tako su, pored više puta spomenutih primjera iz Blažuja i Ilijaša kod Sarajeva, različiti spomenici Atisa zabilježeni i u Fojnici, Crvici¹⁰³ te na više lokaliteta u okolini Srebrenice i Višegrada te Rogatice.¹⁰⁴ Značajan broj ovih spomenika pronađen je na lokalitetima koji su gravitirali velikim urbanim mjestima poput Col. Ris..., Domavije, Aqua S..., što Atisa dovodi u blizak odnos sa stranim doseljenicima, koji su mogli imati uticaj na domicilnu populaciju. Šire analogije i dokazano prisustvo kulta Atisa potvrđeno je različitim nalazima u Sisciji u provinciji Panoniji,¹⁰⁵ ali i u drugim područjima provincija Dalmacije, kao što su Gardun, Enona, Burnum, Salona, Blandona,¹⁰⁶ Arilje, Užice, Požega, Pljevlja,¹⁰⁷ i Istre, poput Pule.¹⁰⁸

Ostaju dvojbe vezane za sam ulomak iz Nevesinja i njegov karakter. Stepennost oštećenosti ne ostavlja prostor za sigurne interpretacije. Analogije ukazuju na to da su prikazi tužnog Atisa¹⁰⁹ mogli biti dio spomenika, stela, žrtvenika, ali i arhitektonskih dijelova hrama ili namještaja u njemu.¹¹⁰ Također, prikazi Atisa konstatirani su na sarkofazima¹¹¹ i nadgrobnim oltarima.¹¹² Vrlo uvjetno, moguće je nevesinjski primjerak klasificirati kao dio nadgrobnog spomenika, odnosno cipusa, što ga povezuje s primjerkom iz Blažuja. Vrlo često se ovakvi prikazi javljaju na nadgrobnim cibusima, i to na bočnim stranama, gdje zauzimaju čitavo polje, kakav je upravo slučaj i na ovom primjerku.

Zaključak

Područje današnje općine Nevesinje bilo je naseljeno još u prahistorijsko doba. Svjedok tome su mnogobrojni lokaliteti, tumuli i gradine iz perioda neolita, brončanog i željeznog doba. I

⁹⁴ Tadin 1979, 31, 39.

⁹⁵ Prikazi Atisa su podijeljeni u četiri tipa. Prema navedenoj podjeli naš spomenik s pedumom definira se u drugi tip. Gavrilović Vitas 2021, 69–74.

⁹⁶ Paškvalin 2001, 37, sl. 1.

⁹⁷ Busuladžić 2020, 56–58.

⁹⁸ Miletić et al. 2014.

⁹⁹ Paškvalin 2001, 35, sl. 1.

¹⁰⁰ Ibid., 33, sl. 1.

¹⁰¹ Busuladžić 2020, 59.

¹⁰² Sanader 2008, 181–182.

¹⁰³ Bojanovski 1967, 43.

¹⁰⁴ Imamović 1977, 442–444.

¹⁰⁵ Tadin 1979, T. XXVIII, sl. 62 i 63; T. XXXIX, sl. 97.

¹⁰⁶ Medini 1968; 1984; 1986; 1989; Cambi 1968; 1991, 472–473; 2005, 102–105.

¹⁰⁷ Gavrilović Vitas 2021, 217–228; Zotović 1995.

¹⁰⁸ Girardi-Jurkić 1972; 1976; 1978; 2005, 57–70.

¹⁰⁹ Druge forme Atisa mogle su biti i u obliku skulptura. Vidi: Nikoloska / Burmaz 2007/2008, 212.

¹¹⁰ Miletić et al. 2014, 135.

¹¹¹ Turković 2006, 7.

¹¹² Dautova-Ruševljan 1983, 72–73.

kasnije, dolaskom Rimljana, na ovom prostoru život nije zamro.

Mora se ipak naglasiti da stepen dosadašnje istraženosti ne ukazuje na intenzivno rimsko prisustvo. Čini se da je ovaj prostor bio korišten kao komunikacijsko čvorište, na što ukazuje veći broj miljokaza. Prema dosadašnjoj literaturi zabilježeni su objekti rimske provenijencije poput mogućeg mauzoleja, objekata nedefinirane namjene, građevinskog materijala, kasnoantičke grobnice, te naglašeno odsustvo nadgrobnih spomenika, baza, žrtvenika i slično.

S tim u vezi i ovaj nalaz predstave Atisa dobija na značaju. Atis kao kult zabilježen je u nekoliko slučajeva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, odnosno današnje Bosne i Hercegovine, a na prostoru Nevesinja ovo je jedini nalaz ne samo ovog kulta nego bilo kakvog do sada zabilježenog kulta. Može se pretpostaviti da je sljedbenik Atisa u ovom slučaju mogao biti neki orijentalac, koji se, spletom službenih okolnosti, vojne, administrativne ili upravne uloge, našao na ovom negostoljubivom prostoru, donoseći dašak rodnog podneblja kroz kultnu zajednicu kojoj je pripadao i koju je štovao. Analiza natpisa sa spomenika koji posjeduju prikaz Atisa iz istočne Dalmacije ukazuje na činjenicu da se spominju u značajnom procentu imena grčkog, ali i domorodačkog porijekla. Često je riječ o dekurionima, koji su očito imali društvenu ulogu u širenju ovog kulta, posebno među romaniziranom elitom.¹¹³

Pronađeni primjerci Atisa u Rogatici, Ilijašu, kao i u mjestu Blažuj u općini Ilidža, potvrđuju značaj i ukorijenjenost ovog kulta vjerovatno i među lokalnom populacijom, a posebno među doseljenim stranim elementom. Takav Atis je predstavljao ktoničko, soteriološko-esthatološko¹¹⁴ i mistično,¹¹⁵ božanstvo. S ovakvim svojstvima Atis je predstavljao i čuvara grobova i pokojnika.¹¹⁶ Slične okolnosti egzistiranja organiziranih metroačko-kulturnih zajednica zabilježeni su u drugim provincijama.¹¹⁷ Ova činjenica ostavlja, iako na razini hipotetičkog, realnu mogućnost da je slična postojala i na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Ovaj nalaz jedan je od potencijalnih dokaza.

¹¹³ Gavrilović Vitas 2021, 74.

¹¹⁴ Sfameni Gasparro 1985, 107–119.

¹¹⁵ Ibid., 26–43.

¹¹⁶ Paškvalin 1994, 35.

¹¹⁷ Karković-Takalić 2012.

Summary

Unpublished stone monument of Atis from the area of Nevesinje

The territory of present-day Nevesinje municipality has been inhabited since the prehistoric period. Numerous sites, tumuli, and hillforts from the Neolithic, Bronze and Iron Ages bear witness. Later, with the arrival of the Romans, life continued to exist in this region.

Nevertheless, we must point out that the level of research conducted so far does not suggest an intense Roman presence. It seems that this territory was used as a communication hub as suggested by numerous milestones. Previous literature documented objects of Roman origin, such as a possible mausoleum, facilities of undefined purpose, construction materials, Late and Antique graves, as well as the prominent lack of tombstones, bases, altars, and similar items.

Having this in mind, the find of an image of Attis gains importance. The cult of Attis was noted in several cases in the inland of the province of Dalmatia, i.e., present-day Bosnia in Herzegovina, while in the territory of Nevesinje, this is the only find of not only this cult but of any cult documented so far. We can assume that the follower of Attis could have been an Oriental who was found in an inhospitable territory due to a combination of official circumstances, military, or administrative roles, and brought with him a piece of homeland through the cult community he belonged to and revered.

The discovered examples of Attis in Rogatica, Ilijaš, and Blažuj in the Ilidža municipality confirm the importance and rootedness of this cult probably even among the local population and especially among foreign settlers. Attis represented a chthonic, soteriologischeschatological, and mystical deity. With such properties, Attis represented the protector of graves and the deceased. Similar circumstances of the existence of the Metroon cult communities were documented in other provinces. Although hypothetical, this fact creates a possibility that a similar one existed in present-day Bosnia and Herzegovina. This find is one of the potential pieces of evidence.

In the territory of present-day Nevesinje municipality, as an accidental find, a photograph has remained the only material evidence suggesting the presence of the cult of Attis. Detailed information, precise location, and conditions of the find have unfortunately not been preserved, so the publication of this monument, or the photograph, is the only evidence of the presence of Attis in the territory of Nevesinje. The monument has been considerably

damaged and it is very difficult to determine what it is about. Although damaged, visible stone relief shows Attis in his typical position with crossed legs leaning onto a pedom. The back of the photo shows that the relief is 120 cm high and 55 cm wide. A silhouette of perhaps a man is visible on the relief. He is holding his right leg over the left one, bent in the knee, and his left arm is on his chest and his right arm is leaned on a stick – pedom. The deity is portrayed in a typical pose with one leg over another. This information largely determines the deity as Attis. The deity is put on a pedestal. Visual analysis shows that the relief is the result of a rustic local work according to all of the elements of production. The depiction is framed on the left and right, whereas the upper part is damaged and it is impossible to guess the content of the damaged part. The degree of preservation does not allow us to make a safe assumption of whether this person was naked or dressed. After more intensive observation, we are more prone to interpreting this person as being naked.

Literatura

- ALBiH* 1988, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Sarajevo 1988.
- Andelić, T.* 1969, Nekoliko prastorijskih nalaza iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja. n. s. A. XXIV, Sarajevo 1969, 109-113.
- Andelić, T.* 1983, Arheološka istraživanja na Bratačkom Gracu kod Nevesinja, Hercegovina III, Mostar 1983, 7-14.
- Benac, A.* 1985, Utvrđena ilirska naselja (I), Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, Djela ANUBiH LX, CBI 4, Sarajevo 1985.
- Benac, A.* 1986, Praistorijski tumuli na Kupreškom polju, Djela, ANUBiH LXIV, CBI 5, Sarajevo 1986.
- Bešlagić, Š.* 1972, Nevesinjski stećci, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 97-123.
- Bojanovski, I.* 1967, Arheološko epigrafska bilješka sa Drine, Časopis za kulturnu istoriju istočne Bosne VII, Tuzla 1967, 41-53.
- Bojanovski, I.* 1976, Gatačko polje u antici, Tribunia II, Trebinje 1976, 17-44.
- Bojanovski, I.* 1978, Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini, Tribunia IV, Trebinje 1978, 161-187.
- Bojanovski, I.* 1978a, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II, Prethistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima, Godišnjak XVII, CBI 15, Sarajevo 1978a, 51-125.
- Bojanovski, I.* 1985, Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj, Tribunia IX, Trebinje 1985, 7-24.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela ANUBiH 66, CBI 6, Sarajevo 1988.
- Busuladžić, A.* 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007.
- Busuladžić, A.* 2008, Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008.
- Busuladžić, A.* 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2011.
- Busuladžić, A.* 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.
- Busuladžić, A.* 2016, Predmeti i prikazi erotskog značaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 45, Sarajevo 2016, 127-205.
- Busuladžić, A.* 2020, Unpublished relief of Attis from the “Rpam bridge” in Blažuj – Ilidža near Sarajevo, u: *Atudia honoraria archaeologica*, Zbornik radova u prigodi 65. godine rođendana prof. dr. Mirjane Sanader, Zagreb 2020, 53-63.
- Cambi, N.* 1960, Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII, Split 1960, 55-76.
- Cambi, N.* 1968, Silvan-Atis, primjer kulturnog sinkretizma, Diadora 4, Zadar 1968, 131-140.
- Cambi, N.* 1991, Antička Salona, Split 1991.
- Cambi, N.* 1993, Bilješke uz kipove Kibebe (Magna Mater) iz Senja, Senjski zbornik 20, Senj 1993, 33-44.
- Cambi, N.* 2002, Antika, Zagreb 2002.
- Cambi, N.* 2003, Attis or someone else on funerary monuments from Dalmatia, u: *Acten des VII. Internationalen Colloquimus über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Mainz am Rhein 2003, 511-520.
- Cambi, N.* 2005, Kiparstvo rimske Dalmacije, Split 2005.
- Ciglencečki, S.* 1999, Late Traces of the Cults of Cybele and Attis. The Origins of the Kurenti and of the Pinewood Marriage (Borovo Gostuvanje), *Studia Mythologica Slavica* II, 1999, 21-31.
- Colin, D.* 2004, Rječnik simbola, mitova i legendi, Zagreb 2004.
- Cumont, F.* 1959, Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum, Darmstadt 1959.
- Čović, B.* 1983, Jadransko-zapadnobalkanska regija: Uvod; Eneolitski supstrat; Regionalne grupe ranog bronzanog doba, u: *Benac, A.* (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba, Aka-

- demija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, 97-190.
- Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 575-643.
- Čović, B. 1987a, Jadransko-zapadnobalkanska regija: Uvod, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 289-292.
- Čović, B. 1999, Mostarsko područje u prahistorijsko doba, Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1999, 7-37.
- Čeman, M. H. 2000, Ishod na Ilidžu, u: Ilidža – monografija, Sarajevo 2000, 203-295.
- Dautova-Ruševljan, V. 1983, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad 1983.
- Drešković, N. / Mirić, R. 2017, Regionalna geografija Bosne i Hercegovine, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2017.
- Fontana, F. 2001, Luoghi di culto nel centro romano di Tergeste, Aquileia nostra LXXII, Aquileia 2001, 90-124.
- Frapiccini, N. 1987, L'arrivo di Cibele in Attica, La parola del passato 42, Napoli 1987, 12-26.
- Frazer, J. G. 1907, Adonis, Attis, Osiris – Studies in the History of Oriental Religion, London 1907.
- Gabričević, B. 1987, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1987.
- Gavrilović Vitas, N. 2021, Ex Asia et Syria. Oriental Religions in the Roman Central Balkans, Archaeopress Roman Archaeology 78, Archaeopress Publishing, Oxford 2021.
- Gekić, H. et al. 2022, The Geography of Bosnia and Herzegovina, Springer, Cham 2022.
- Girardi-Jurkić, V. 1972, Rasprostranjenost kulta Magna Mater na području Istre u rimsko doba, Histria Antiqua III/1, Pula, 1972, 37-47.
- Girardi-Jurkić, V. 1976, Izbor antičke kultne plastike na području Istre, Materijali XII, Zadar 1976, 209-223.
- Girardi-Jurkić, V. 1978, Skulptura Atisa iz Pule, u: Jadranski zbornik, Pula – Rijeka 1978, 175-188.
- Girardi-Jurkić, V. 2005, Duhovna kultura antičke Istre I, Zagreb 2005.
- Glamuzina, G. 2020, Geološko-geomorfološke i hidrogeološke značajke pretpovijesnih megalitskih gradina u Neumskom zaleđu, Rudarsko-geološki glasnik 24, Mostar 2020, 115-144.
- Graillot, H. 1912, Le culte de Cybèle. Mère des Dieux à Rome et dans l'Empire romain, Paris 1912.
- Grbić, D. 2014, Plemenske zajednice u Iliriku – preurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I-III vek), Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd 2014.
- Hepding, H. 1903, Attis seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten Bd. 1, J. Richtersche, Giessen 1903.
- Hofman, H. 1905, Römische Militärgrabsteine der Donauländer, Wien 1905.
- Imamović, E. 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Karković-Takalić, P. 2012, Vrijeme uvođenja i uloga arhigala u svjetlu natpisa L. Publicija Sintropa iz Kopra, Archaeologia Adriatica VI, Zadar 2012, 87-105.
- Karković-Takalić, P. 2015, Presence of the archigalli on the Eastern Adriatic Coast. Examination of their role in the cult of Magna Mater and Attis, u: Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives. Proceedings of the International Symposium, Skopje, 18-21. September, 2013, Skopje 2015, 371-391.
- Kellner, I. 1895, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VII, Sarajevo 1895, 161-198.
- Kosorić, M. D. 1965, Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VI, Tuzla 1965, 49-56.
- Kun, N. A. 2004, Legende i mitovi stare Grčke, Beograd 2004.
- Landskron, A. 2005, Attis, Parther und andere Barbaren. Ein Beitrag zum Verständnis von Orientalendarstellungen auf Grabsteinender der Nördlichen Provinzen, u: Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog staralaštva, 5.-8. svibnja, Zagreb 2005, 121-130.
- Lepirica, A. 2013, Geomorfologija Bosne i Hercegovine, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2013.
- Lovrenović, D. 2008, Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka, Sarajevo 2008.
- LIMC 1986, Lexicon iconographicum mythologiae classicae III, Zürich – München 1986.
- Marić, R. 1933, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933.
- Medini, J. 1968, Rimska brončana plastika u arheološkom muzeju u Zadru, Diadora 4, Zadar 1968, 143-181.
- Medini, J. 1976/77, Spomenik Atisova kulta iz Medvide, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 16/7, Zadar 1976/77, 195-205.
- Medini, J. 1981, Maloazijske religije u Dalmaciji, doktorska disertacija u rukopisu, Zadar 1981.
- Medini, J. 1984, Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine, u: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Split 1984, 107-126.

- Medini, J.* 1985, Mithriaca Jadertina, Radovi, razdio povijesnih znanosti Filozofskog fakulteta 11, Zadar 1985, 61-72.
- Medini, J.* 1986, Aplikacije u obliku Atisove glave iz rimske provincije Dalmacije, Radovi, razdio povijesnih znanosti 12, Filozofski fakultet 25, Zadar 1986, 109-124.
- Medini, J.* 1989, Metroačka religija u Aenoni, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 25, Zadar 1989, 19-32.
- Medini, J.* 1993, Kult Kibebe u antičkoj Liburniji, Senjski zbornik 20, Senj 1993, 1-32.
- Miletić, I. / Pavlič, A. / Šćukanec Reznicek, P. / Vilogorac Brčić, I.* 2014, Tužni Istočnjak na rimskim nadgrobnim spomenicima s hrvatskog povijesnog prostora, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest 46, Zagreb 2014, 129-144.
- Miletić, Ž.* 1996, Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar 1996.
- Nikoloska, A. / Burmaz, J.* 2007/2008, Novi nalazi kulturnih spomenika iz Siska, Opuscula Archaeologica 31, Zagreb 2007/2008, 205-220.
- Nikoloska, A. / Vilogorac-Brčić, I.* 2014, Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu 46, Zagreb 2014, 103-128.
- Nikoloska, A.* 2007, Aspekti kulta Kibebe i Atisa s posebnim naglaskom na materijal s područja Republike Hrvatske, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb 2007.
- Nikoloska, A.* 2010, Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia, BAR, S2086, Oxford 2010.
- Nikoloska, A.* 2013, The sepulchral character of the cult of Cybele and Attis on the monuments of Republic of Croatia, u: Sepulkralna skulptura, zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva – Zbornik međunarodnog simpozija, Split 2013, 507-527.
- Nikoloska, A.* 2015, Evidence of "Oriental" cults from the Republic of Macedonia, u: Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives. Proceedings of the International Symposium, Skopje, 18-21. September, 2013, Skopje 2015, 257-279.
- Osvalt, S.* 1980, Grčka i rimska mitologija, Beograd 1980.
- Pašalić, E.* 1959, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A. XIV, Sarajevo 1959, 113-136.
- Pašalić, E.* 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.
- Paškvalin, V.* 1994, Kulturni atributi antičkih božanstava na sepulkralnim spomenicima rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine kao eshatološko pitanje vjere pokojnika u zagrobni život, Radovi II, Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost, Sarajevo 1994, 35-43.
- Paškvalin, V.* 2001, Ulomak antičkog reljefa iz Ilijaša kod Sarajeva, Hrvatska misao 19-20, Sarajevo 2001, 32-41.
- Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, u: Govedarica, B. / Cambi, N. (ur.), Djela ANUBiH LXXXIII, CBI 9, Sarajevo 2012.
- Paulys Wissowa, G.* 1896, Real – Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1896.
- Paulys Wissowa, G.* 1922, Real – Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1922.
- Periša, D.* 2003, Brunislav Marijanović, Prilozi prapovijesti u zaleđu jadranske obale, Arheološki vestnik 54, Ljubljana 2003, 422-438.
- Redžić, S. et al.* 2009, Bosnia and Herzegovina – Land od Diversity, Sarajevo 2009.
- Rendić-Miočević, A.* 2015, Monuments of the Mithraic cult in the territory of Arupium (Dalmatia), u: Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives. Proceedings of the International Symposium, Skopje, 18-21. September, 2013, Skopje 2015, 403-427.
- Roller, L. E.* 1994, Attis on Greek votive Monuments Greek God or Phrygian, Hesperia 63.2, American School of Classical Studies at Athens 1994, 245-265.
- Roscher, W. H. (ur.)* 1897-1902, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1897-1902.
- Roscher, W. H. (ur.)* 1915, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1915.
- Rose, H. J.* 1960, Roman religion 1910-1960, The Journal of roman studies L, Parts I and II, London 1960, 161-172.
- Ržehak, V.* 1958, Manje poznate prirodne rijetkosti u Bosni i Hercegovini i potreba njihove zaštite, Naše starine V, Sarajevo 1958, 105-124.
- Sanader, M.* 2008, O antičkim kultovima u Hrvatskoj, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 101, Split 2008, 157-186.
- Schober, A.* 1923, Die roemischen Grabsteine von Noricum, Pannonien, Sonderschriften des österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 10, Wien 1923.
- Schröder, B.* 1902, Studien zur den Grabdenkmäler der römischen Kaiserzeit, Booner Jahrbücher 75, Bonn 1902.
- Selem, P.* 1986, Mitraizam Dalmacije i Panonije u svjetlu novih istraživanja, Historijski zbornik 29 (1), 1986, 173-204.

- Selem, P.* 2008, Žena u mitraizmu, *Archaeologia Adriatica* 2 (I), Zadar 2008, 467-471.
- Sergejevski, D.* 1934, Rimska groblja na Drini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 46, Sarajevo 1934, 11-40.
- Sergejevski, D.* 1936, *Aquae S...* bei Sarajevo, *Novitates Musei Sarajevoensis* 13, Sarajevo 1936, 1-3.
- Sergejevski, D.* 1938, Rimski spomenici iz Bosne, II Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik LXXXVIII, Srpska kraljevska akademija nauka*, Beograd 1938.
- Sergejevski, D.* 1948, Rimska cesta na Nevesinjskom polju, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A. III, Sarajevo 1948, 43-61.
- Sfameni Gasparro, G.* 1985, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden 1985.
- Služba zaštite Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine* 1962, *Prirodne rijetkosti i ljepote Bosne i Hercegovine pod zaštitom*, *Naše starine VII*, Sarajevo 1962, 247-256.
- Srejski, D. / Cermanović, A.* 2004, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 2004.
- Srejski, D.* 1997, *Arheološki leksikon*, Beograd 1997.
- Struvas, R.* 1968, *Le putto dans l'art romaine*, *Latomus*, Bruxelles 1968.
- Tadin, Lj.* 1979, Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije, Beograd 1979.
- Tasić, N. / Dimitrijević, S. / Jovanović, B.* 1979, *Postanak eneolitskih kultura*, u: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolitsko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979, 417-460.
- Turković, T.* 2006, *Ikonografska interpretacija sarkofaga s kabirima iz Arheološkog muzeja u Splitu*, *Peristil* 49, 2006, 5-18.
- Uranić, I.* 2005, *Ozirisova zemlja. Egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu*, Zagreb 2005.
- Vassileva, M.* 2001, Further considerations on the cult of Kybele, *Journal Anatolian Studies* 51, Ankara 2001, 51-64.
- Vermaseren, M. J.* 1966, *The legend of Attis in Greek and Roman art*, Leiden 1966.
- Vermaseren, M. J.* 1976, *Iconografia e iconologia di Attis in Italia*, *Studi Romagnoli XXVII*, Faenza 1976, 47-62.
- Vermaseren, M. J.* 1977, *Cybele and Attis, the Myth and the Cult*, London 1977.
- Vermaseren, M. J.* 1981, *Die orientalischen Religionen im Römerreich*, Brill 1981.
- Vermaseren, M. J., (ur.)* 1977-1989, *CCCA – Corpus Cultus Cybelae Attidisque I-VI*, Leiden 1977-1989.
- Vilogorac-Brčić, I.* 2014, *Salonitanska sveta mjesta Velike Majke Kibebe, Spalatumque Dedit Ortum* 6, Split 2014, 119-134.
- Vilogorac-Brčić, I.* 2012, *Kvinkvenali u službi kolegija istočnjačkih kultova u Rimskome Carstvu*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 44, Zagreb 2012, 133-141.